

БЕЗБАТЧЕНКИ ПО ВІЙНІ: ҐЕНДЕРНІ АСПЕКТИ (НА МАТЕРІАЛІ ПОВІСТЕЙ М. МАТІОС ТА Л. ЧИЖОВОЇ)

У статті розглянуто оприявлення проблеми «дітей війни» у повістях сучасних українських письменниць Марії Матиос «Москалиця» та Людмили Чижової «Віддзеркалення долі». Написані в перше десятиліття ХХІ століття твори обох письменників акцентують ґендерні проблеми суспільства, що тягорем лягають на життя безбатченків, а не лише роблять нещасними їхніх матерів. Обидві героїні Северина і Ганна постають перед читачем уособленням вітаїзму і, водночас, самотності в бездушному патріархальному суспільстві.

Ключові слова: діти війни, ґендер, патріархальне суспільство, материнська любов.

В статтє рассмотрены олицетворения проблемы «детей войны» в повестях современных украинских писательниц Марии Матиос «Москалиця» и Людмилы Чижовой «Отражение судьбы». Написанные в первое десятилетие ХХІ века произведения обоих писателей акцентируют гендерные проблемы общества, которые грузом ложатся на жизнь сирот, а не только делают несчастными их матерей. Обе героини Северина и Анна предстают перед читателем олицетворением витаизму и, одновременно, одиночества в бездушном патриархальном обществе.

Ключевые слова: дети войны, ґендер, патриархальное общество, материнская любовь.

The paper reveals the problem of «war children» in the novel «Moskalytsya» by a contemporary Ukrainian writer Maria Matios and «Reflection of the Fate» by Lyudmila Chizhova. Written in the first decade of the 21-st century, both texts emphasize gender problems of the society. They burden the orphans' lives and make their mothers unhappy. The main characters, Severyna and Anna, are the personifications of vitality and at the same time of loneliness in a heartless patriarchal society.

Key words: war children, gender, patriarchal society, a mother's love.

Мотиви агресії, патріархальності, чужинця, моральної відповідальності, доля матері і дитини в літературі світовій і вітчизняній найбільш болючі. Маскулінний підхід у сприйнятті долі дітей війни акцентують рядки героя роману «Стогін гори» відомого японського письменника Ясунарі Кавабати: «І у Китаї, і на островах південних морів у мене, можливо, є позашлюбні діти. А зустрітися зі своєю позашлюбною дитиною і розійтися, не пізнавши один одного, це дрібниця у порівнянні зі свистом снарядів над головою. Для життя, принаймні, це не загроза». І далі: «Військовий час і мирний – зовсім не одне і те саме» [4, с. 199]. Зауважимо, що й українська сучасна письменниця Оксана Забужко нагадує серед фактів персоніфікації маскулінності у фашистській Німеччині, що «діти війни» в офіційному сленгові йменувалися «дарунками фюрера», себто фюрер тут – «Уран-Небо...» [3, с. 159]. Тож коли йдеться про мотив «дітей війни» (по суті – безбатченків), то слово жінок-мисткинь особливо важливе, адже їм відомо більше, ніж чоловікам, як мусить почувати себе захищена повною сім'єю дитина, і відчуті, чого позбавлений у плані любові, опіки, соціальної визначеності у суспільстві безбатченко. Щільно переплітається

мотив «дітей війни» з питанням сили материнської любові і, взагалі, любові жінки. Тож пошлемося на авторитет відомого упорядника антології сучасної української жіночої прози «Незнайома», який в одному з інтерв'ю підкреслив: «Жінка набагато гостріше за чоловіка відчуває, що її люблять не так, як вона хотіла б. І це відчутно впливає на прозу» [5, с. 147].

У сучасній українській прозі щодо долі незаконно-народженої дитини і її матері привертають до себе увагу повісті «Москалиця» М. Матиос і «Віддзеркалення долі» Л. Чижової. Героїні обох творів мали нещастя народитися не лише поза шлюбом, але й унаслідок перебування чужинців-солдат на окупованій території. Тільки героїня «Москалиці» народилася під час І Світової війни, а у «Віддзеркаленні долі» – під час ІІ Світової війни.

Ґендерні аспекти проблеми безбатченків по війні спеціально на матеріалі названих творів не розглядалися, тому, гадаємо, є необхідність зупинитися на питаннях долі дитини і матері у плані аспектів чоловічої агресії, місця толерантності у ставленні до безбатченків, жіночої незреалізованості в неповній сім'ї.

Героїня повісті М. Матиос усе життя носить тавро безбатченка, бо народилася після нетривалого постою

чужинського (русацького) війська у селі. Її мама Катрінка була великою життєлюбкою, тож не стала, як її Шевченкова тезка Катерина, вкорочувати собі віку, а вимушена була терпіти людську зневагу. З розумінням поставився до неї лише батько загиблого на війні жениха, який підтримав Катрінку морально і матеріально, болісно мовивши: «А що це не Петрова дитина – знаю. Ти була чесна дівка. Але ліпше би таки дитина була Петрова... ми хоч би пам'ять про сина мали» [6, с. 194]. Рано залишившись сиротою, «москалиця» (так її прозвали в селі, бо воєнки, що згвалтували маму Катрінку були москалями) на різке, як удар батога в спину, прізвисько нікому не відповідала. Вона терпеливо наймитувала до загибелі від повені мами, а потім її, роботящу і осиротілу взяли за годованку бездітні газди. Терпляча, мовчазна, вдатна до будь-якої справи, Северина не надавала в дівочтві уваги зовнішнім прикрасам – завжди чомусь ходила в чорному, що не пасувало до її високої і сухорлявої постави. Не очікувала вона, сирота, від життя радості, швидше перебувала в стані оборони від односельців, які з дитинства її відсторонили ненависним прізвиськом і розповсюджували різні плітки щодо її зв'язків із щезником. Доля до неї була немилостива, та й гострий розум і характер призвели до того, що в двадцять п'ять ходила ще в дівках. І коли її покровителі-газди Марія та Дмитро радянською владою були заарештовані і кудись вислані, Северина знову залишилася самотня і беззахисна. З приходом нових чужинців – радянських військ і влади Рад – життя її погіршало, бо вислали жити в стару стаєнку-зруб для коней під буковим лісом, яка раніше належала теж репресованим односельцям. До того ж земляки зчужиніли у ставленні до неї, адже Северина ніби зв'язана «кровною приналежністю до теперешніх зайд» [6, с. 205]. Саме в цей час її перестали звати москалицею. Але, коли прийшли румуни, під час II Світової, то це ненависне прізвисько повернулося назавжди як тавро й остаточний вирок, «слизьке й холодне, ніби гадюча шкіра» [6, с. 206]. Уже доросла Северина переживає оте своє безрадісне, з людським осудом, дитинство. Вона навіть хату, в якій було збезчещено її маму і в якій сама провела перші дитячі роки, оминає десятими дорогами. Марія Матіос делікатно і водночас психологічно достовірно змальовує відлуння почуттів людини, яка пережила в дитинстві відсутність батька і втратила рано матір. Це оприявнюється у картинах споглядання Северини потоку води, в яким очікує побачити образ своєї матері. Або у наставлянні сусідської дівчинки Іванки, аби та шанувала маму свою, бо «вона завжди все краще знає» [6, с. 209].

Нерозтрачений материнський інстинкт, бажання опікуватися дитиною, віддавати їй свою любов і ніжність акцентовано у повісті не лише розмовами з Іванкою, але й спогадами про загиблих диких поросятток під час холодної, сніжної зими. Йдеться і про обмовки, якими обмінюється Северина з емгебістами, і на питання чи має чоловіка і дітей, з щемливим серцем відповідає, що їх не має, а показавши на своїх десятих котів з гіркотою жартує: «Ото й усі діти» [6, с. 215].

Роздуми про батька відлунюють різнобічні почуття Северини вже в похилому віці, коли прийшла Незалежність. І хоча розумна і досвічена Северина припускає, якби її тато об'явився, то це нічого б не змінило, бо вже пережила людське зло через прізвисько «Байстриця, Москалиця». Але вже «давно переболіло», вона порівнює своє дитинство, свою беззахисність із станом отих знесилених дітей дикої свині, які замерзли в лісі, шукаючи тепла і захисту, порятунку. А от Северині доля для порятунку послала добре здоров'я і розум. При тому вона добре усвідомлює, що її тонкий розум здатен на порятунок від зайд та захист свого власного простору і життя. Саме життя навчило її не довіряти чоловікам, бо «Чоловіки грубі. Гострі. Вони тонке не розуміють» [6, с. 200]. Самодостатня особистість, героїня М. Матіос не полишала в біді хворих, навіть ворогів, допомагала «хлопцям у лісі», – варила загоїсті трави. Але для себе ні від кого не чекала допомоги. Навіть, коли заради порятунку оунівців, які сховалися у неї на горіщі від емгебістів, вона розіграла тонко продуману сцену відьмування з гадюками. Северина не посвятила у свій задум спасених і ту тайну вже у порадянські часи забрала з собою у домовину.

Задавлений біль за сирітською своєю долею наводить Северину на роздуми про ставлення до неї односельців: «Хоч і пишуть в розумних книжках, що дитину по материній крові судять. Але то може, десь в якихось інших краях і не з тутешніми людьми... де, може, й не розпитають про кров.

А тут люди дуже пам'ятливі. І дітям перекажуть, що Катрінчина Северина – то є чиста тобі москалиця, хоч по-москальськи й слова ніколи не знала» [6, с. 230]. Її ображає й те, що й кум Полотнюк, якого вона знала з дитинства, і з яким була в приятельських стосунках, якого порятувала під час війни, і він не розуміє, якого їй завдає болю, коли звично, як всі у селі, називає її москалицею.

Докір до батька, а отже, задавлений біль дитини-сироти, проривається і в оцінці чужинців з підрадянської Московії, яких у кожній хаті на Західній Україні чекали зі страхом після війни: «Бо не могло бути такого, щоб по неї не прийшли єдинокровці її незнамого батька. Вони ні до кого тут пардону не мають» [6, с. 226].

А те, як Северина у передсмертних своїх видіннях звертається до святих та Бога, згадуючи і свого «небаченого і незнамого тата, і обійденність любов'ю, і суцільний світ спротив кривдникам з обіцяною ніколи їм нічого не забути «Навіть – на Тому Світі» [6, с. 232] є правдивим відтворенням болючої проблеми безбатченків, породженої патріархальною традицією ставлення до жінки-матері, а відтак і до дитини, народженої поза шлюбом.

Звертаючись до оцінки сучасної жіночої прози, подану Василем Габором (2005 р.), автором проекту «Незнайома», до якої увійшов інший твір Марії Матіос, можемо і стосовно «Москалиці» (2008 р.) сказати, що у нас дуже зріла, глибока і філософська «жіноча література» [2, с. 150].

Нелегкою була доля Ганни – героїні повісті Л. Чижової. Рано втративши маму, а батька й не знала

(теж безбатченко), Ганна виховувалася люблячою бабусяю. Виростала серед розкішної природи, «на відмінно» вчилася в школі та вірила в своє майбутнє як вчительки. Але радянська влада тільки на папері давала рівні права: сироті, хоч і відмінниці, добрій і чуйній, яка любить дітей, було відмовлено видати паспорт – «комусь же потрібно працювати в колгоспі» [7, с. 7]. Беззахисна від свавілля колгоспного бригадира, Ганна була через тиждень після випуску зі школи вигнана працювати в поле. Те, що відчувала дівчина, автор передає словами бабусі: «Закінчилося твоє дитинство, Ганнусю, а захистити нікому, і слова за тебе ніхто не замовить» [7, с. 8]. І хоч Ганна мала виснажливу роботу на степу з сапкою, але повноліття зустріла красунею. Бабуся підводила під своїми роздумами про привабливість онучки: «Недаремно вечорами сусідські хлопці тирлюються біля нашого паркану» [7, с. 10]. Настанови бабусі Ганні щодо вибору подружжя, дорослого життя ніби-то їй підштовхали розумну дівчину до щасливого майбутнього, але бабуся заслабувала і вмерла, а Ганна залишилася сама-самісінька. Вона ніби вдруге осиротіла. Сусідки тепер стали їй порадицями. Вони у своїх настановах сироті виходили із практичних міркувань – «Корівка є, хата справна, город добрий. Жити поки є з чого. Та й ти – дівчина розумна і не лінива. – Зійшлися на одному: потрібно їй заміж виходити, щоб не жити самій, щоб була підтримка в цьому житті» [7, с. 14]. Як і всі дівчата, вона мріяла про судженого, про сім'ю з двома дітьми: «Бо донька – то мамина помічниця, а син – захист і надія на спокійну старість» [7, с. 15]. Але до заміжжя її підштовхнула не любов, а необхідність – треба було боронитися від зазіхань на її честь всевладного бригадира. Вона знала, що той досить брутально і немилосердно поведівся з іншими жінками, які мовчали і терпіли наругу. А ті, хто намагалися захиститися, мали великі неприємності від влади: «Он спробував чоловік однієї молодиці порухувати бригадиру ребра, підстерігши темної ночі, то де він тепер? Засудили аж на п'ять років» [7, с. 16]. Тож сільські жінки, бажаючи Ганні добра, все наполегливіше радили одружитися і, врешті, звели її з небожем однієї сусідки – теж сиротою з іншого села, який жив спочатку в сім'ї опікуна, а потім – у віддаленій окремій комерчині на стайні, куди забрав і свою сестру-каліку. Тож подружнє життя у Ганни почалося не з любові, а з надії мати захист. Сподівалася, що прийде до неї кохання, як в народі кажуть: «Стерпиться, злюбиться». Але не дочекалася від чоловіка ніжності і любові. Сексуальні стосунки подружжя зводилися до задоволення потреб Богдана, а Ганна мала безсоння, їй боліла голова і «ступило тіло». Вона, дивлячись на розквітлий у шлюбі жінок, заздрила їм і задавалася питанням, «чому ж у неї так склалося?» [7, с. 21]. А у порадах заміжніх ровесниць не могла знайти розуміння її тривоги, бо в них чулося патріархальне пояснення: «Не б'є, жаліє, додому приходить вчасно, та й по господарству справний. Чого ще хочеш? Ось народиш дитину – все зміниться» [7, с. 22]. Чекання дитини та її народження для неї було радістю. І хоча Богдан новину про

вагітність дружини зустрів байдуже: «Нехай буде. Але тільки хлопчик, бо мені помічник потрібен», – Ганна все одно, чекаючи дитини, світилася вся. А коли народилася дівчинка, віддала себе Світланці, бажаючи їй світлої долі. У ставленні ж чоловіка до дитини спочатку не помітила знехтування, байдужості. Вона була переповнена щастям материнства. Невідомо, як би склалося далі їх життя, але почалася війна.

Повертаючись до стосунків Богдана з Ганною, відзначимо, що він став певною мірою заручником несформованих через раннє сирітство уявлень про любовні стосунки між чоловіком і жінкою, турботливість подружжя один за одного, бо після арешту батьків жив у сім'ї бездушного опікуна, який називав хлопця лайдаком і дармоїдом та примушував тяжко працювати. Та й бідацьке життя у комерчині на стайні з сестрою-калікою, якою повинен був опікуватися у свої юні роки, не сприяли виробленню у нього теплих, людських стосунків із протилежною статтю. Для нього шлюб із Ганною теж був не з любові, а пристрасно і ніжністю він не відзначався. Тож об'єдналися без любові дві сирітські долі. Не дано було Богданові пізнати істину, що «якби цю жінку більше любили, то їм би більше поверталось» [2, с. 148].

Під час війни Ганна пізнала пристрась з постояльцем-мадяром. Приязнь між чужинцем-завойовником і Ганною виростала із турботливого ставлення мадяра Михая до неї, розмов про його життя до війни, з порівнянь готування мамалиги («як моя мама»), з подарунків шоколаду Світланці. За відчуттями Ганни, «він вів себе як господар», адже зремонтував хату, підстриг дерева, привіз дрова на всю зиму, поставив буржуйку. Авторка не ідеалізує Михая. Йдеться про примус під дулом пістолета Ганни до стосунків. І ось наша героїня, яку її чоловік ніколи не пестив і не цілував, не встояла перед пристрасною постояльця: «А потім була довга ніч, в яку Ганна провалилася, і глибоко пірнула в сором» [7, с. 37]. Михайл щиро кохав Ганну, «моєю Ханну», від якої планував багато дітей, велику сім'ю. І вона відповідала взаємністю, хоча розум суперечив тілу і «лякав неминучою розплатою чоловіка, коли той повернеться» [7, с. 38]. І коли Михайл залишав село, бо радянські війська наступали, він щиро пообіцяв до неї повернутися. Він не знав, що вона має народити від нього сина. Попри всі негаразди з осудом односельців і страхом перед чоловіком, спробою самогубства, Ганна заради дітей вирішує жити. Хоча пізніше від баби-повитухи і дізнається про матір-убивцю, яка, породивши від зайди, «втопила дитя, як кошення, у ваганах» [7, с. 43]. Це, власне, писана правдива історія жінкою про жінку, яка має силу духу і сміливість писати речі, які шокують чоловіків. Як зауважує В. Габор, «жінка пише про себе з ненавистю, що вона – жінка, що має бути матір'ю. І пише базуючись на такому величезному внутрішньому досвіді, що мурашки по тілу» [2, с. 150].

Картина зустрічі її з чоловіком наголошує на брутальності маскулітної переваги, байдужості і зневазі до позашлюбної дитини. Дізнавшись, що

Богдан повернувся з війни, Ганна заціпеніло тяглась з поля додому, бачучи картину ненависті, яка не залишає в неї надії на прощення за неумисний гріх. На виправдання Ганни, яка нічого не таїла, той зло прорік: «Краще треба було здохнути, а байстрюка нагуляного у світ не приводити», – і жорстоко побив дружину і «з ненавистю гвалтував» [7, с. 49].

Терплячість Ганни, над якою знущасться щодня чоловік, переходить будь-які межі. А до того ж боляче вражала його байдужість до рідної доньки Світланки та грубість до Андрійка («дитя війни»). Він «малого взагалі міг і ногою вдарити» [7, с. 50]. Ненависть до своєї красивої дружини була така сильна, що, подарувавши їй сукню, привезену з Німеччини, не зміг витримати її надії та краси і розшматував той подарунок з огидними словами: «Не гідна ти жодних обновок, сука!» [7, с. 52]. Для задоволення своїх статевих потреб Богдан допускав до себе в кімнату Ганну, тож через певний час вона завагітніла. Але ставлення до дружини він не змінив, лише поставив умову, якщо народиться син, то їй пробачить. Сина він збирався виховати в ненависті сам, вважаючи, що той зможе помститися «тому вилупку», тобто незаконнонародженому Андрійку. Коли народився хлопчик, то ним більше опікувався знов не батько, а Ганна і Світланка. Вороже ставлення до Андрійка перекинулося і на дівчинку, бо вона вважала його винним, «що тато бив маму і став зовсім чужим» [7, с. 53]. Тож життя Андрійка теж поступово ставало, як і Ганни, нестерпним. Тільки хлопчик не міг зрозуміти, що ж він зробив поганого. Садизм переможця Богдана в сім'ї був не поодиноким явищем. На сусідній вулиці чоловік застрелив жінку і «ніхто не кинувся» [7, с. 54]. Тож, ідеться не про рівні права чоловіка і жінки, а про цинізм влади, яка ще на території звільнених від фашизму міст і сіл дозволяла собі кризь пальці дивитися на помсти чоловіків-переможців.

Коли ж помер Юрко, то почорнілий від горя Богдан замість слів підтримки, як найзапеклішому ворогові, кинув: «Нема тобі прощення! Байстрюк живе, а мого сина не вберегла» [7, с. 54]. Тож Ганна доходить висновку, що краще вже жити без чоловіка, бо терпцю вже прийшов край. Але перед тим, як розстатися з ним, доля підтвердила правильність її думок. Ганна знову завагітніла, а осоружний чоловік почав бити її по животі. Дитину втратила, але заяву, яку радили написати вжахнуті такою жорстокістю лікарі, не написала. Не хотіла виносити цей факт на люди. Правду йому про його нелюдство сказала Світланка, порівнявши доброго Михая з батьком – злим і чужим. Озвірілий Богдан страшним ударом

примусив доньку замовчати. Вигнати впевненого у своїй правоті мужа і батька не змогла після цього, бо він захищався, що фронтовик, і дорікав байстрюком. Але жили в одному домі, не варячи йому і не прибираючи. Діти вирости. Світлана вивчилася на бухгалтера і вийшла заміж, зробивши Ганну бабусею. Радіючи за доньку, живучи відокремлено від Богдана, і Ганна спокійна. Вона часто згадувала ніжність Михая, він їй снівся, ніби говорила з ним за сина. А вдень придивлялася на копію Михая – свого сина. Згадувала, що він приїде і забере їх до себе. Сні напророчили. Її викликали до КДБ, цікавлячись, чому її розшукує Михай з Угорщини? Дізнавшись від неї правду, заборонили відповідати на виклик, нагадавши, що її «забули» після війни вислати до Сибіру. Тож патріархальність брутального селянина і солдафона Богдана спорідненою була з пронизаною антижіночістю політикою органів безпеки і всієї радянщини.

Майже до останнього Богдан намагався насолити Андрію і дорікнути та скаламутити спокій Ганні. Коли той служив в армії, він словесно тероризував дружину, пророкуючи, що сина в армії чекає смерть. Але діти Ганни мали гарні сім'ї, дітей, і життя їй наповнювалося, нарешті, радістю і спокоєм. Постарівши, заслабнувши, вона часто згадувала свою тернову долю. Цікаво, що як Марія Матіос, так і Людмила Чижова у показі останніх днів життя своїх героїнь подають як в калейдоскопі сприйняття ними долі, усвідомлення своєї жіночої самотності. Як Северині – снігова Пинка, а Ганні – річка Глибочиця, на якій зросла і жила. Отже, маємо воду як символ жіночості, плинності, першооснови. Літа спливли їх за водою. Щоправда, Ганна пізнала хоч терпке, але жіноче щастя і материнство. І за нею таки приїхав, але спізнився, її Михай.

Дитячі долі дітей війни – Северині і Андрійка – схожі у своїй беззахисності перед жорстокістю патріархального суспільства. На цьому і наголошують у своїх повістях М. Матіос і Л. Чижова. Полишає будь-яке воєнне лихоліття шрами на Землі, але найбільше ранило дитячу психіку, особливо безбачченків, проектуючи і на їх життя в мирні часи різні страхи, зокрема, і у гендерних стосунках. Герої ж обох повістей апелюють до позбавлення наслідків патріархальних відносин, до гендерного рівноправ'я та толерантності і гуманізму.

На більш широкому тлі сучасної жіночої прози названа проблема може бути розглянута і у порівнянні з творами про «дітей війни» письменників-чоловіків.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бовуар С. де. Друга стаття : у 2 т. / Симона де Бовуар ; [переклад з французької Н. Воробйової, П. Воробйова, Я. Собко]. – Том 1. – К. : Основи, 1994. – 390 с.
2. Габор В. Від Джойса до Чубая. Есеї, літературні розвідки та інтерв'ю / Василь Габор. – Львів : ЛА «Піраміда», 2010. – 168 с.
3. Забужко О. Жінка-автор у полоніальній культурі / Оксана Забужко // Хроніки від Форгінбраса. Вибрана есеїстика 90-х. – К. : Факт, 1999. – С. 152–193.
4. Кавабата Я. Стон гори / Ясунари Кавабата // Избранные произведения : [Сборник ; пер. с япон. / сост. Б. Расника ; послесловие Н. Федоренко]. – М. : Радуга, 1986. – С. 7–206.
5. Коваль Я. Жінки потребують любові / Я. Коваль // Габор Василь. Від Джойса до Чубая. Есеї, літературні розвідки та інтерв'ю. – Львів : ЛА «Піраміда», 2010. – С. 146–149.

6. Матіос М. Москалиця; Мама Маріца – дружина Христофора Колумба / Марія Матіос. – Львів : ЛА «Піраміда», 2008. – 64+48 с.
7. Чижова Л. Відзеркалення долі / Людмила Чижова. – Миколаїв : Вид-во Ірини Гудим, 2009. – 79 с.

© Береза І. Ю., 2014

Дата надходження статті до редколегії 12.10.13